

При гіперболічному затуханні, коли $d_2 \neq 0$, а інші коефіцієнти дорівнюють нулю, одержимо спектр, який наведено у таблиці, рядки 7–9. Згідно з цими даними, вищі гармоніки в цьому спектрі, як і у випадку лінійно затухаючого коливального процесу присутні, але закон зменшення їх амплітуд декілька інший.

У випадку, коли всі три коефіцієнти не дорівнюють нулю, одержимо спектр, який не є лінійною суперпозицією трьох наведених вище спектрів (див. таблицю, рядки 22–24).

На основі проведеного аналізу можна зробити висновок про можливість виявлення дефектів (джерел розсіювання енергії) в елементах конструкції на ранній стадії розвитку за допомогою поданої методики.

Список літератури

1. Марпл-мл. С.Л. Цифровой спектральный анализ и его приложения. – М.: Мир, 1990. – 348 с.
2. Хармут Х. Теория секвентного анализа. – М.: Мир, 1980 – 574 с.
3. Нуссбаумер Г. Быстрое преобразование Фурье и алгоритмы вычисления сверток: Пер. с англ./ Под ред. В.М.Амербаева, Т.Э.Кренкеля. – М.: Радио и связь, 1985. – 284 с.

Стаття надійшла до редакції 06.07.01.

УДК 629.735.015.4:537.221.005.57(045)

В.М. Синєглазов, М.П. Мухіна

МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОМАГНІТНИХ ПОЛІВ ЛІТАЛЬНИХ АПАРАТІВ

Розглянуто задачу математичного моделювання електромагнітних полів, що спричинюються проходженням імпульсу струму блискавки по обшивці літального апарата і оцінка впливу поверхневого ефекту на резистивну складову імпульсів наведеної напруги. За математичну модель процесу використано рівняння Максвелла, розв'язання яких здійснено методом інтегральних рівнянь на імпедансних поверхнях.

Завади, що створюються атмосферною електрикою, зокрема грозовими розрядами, є джерелом наведених імпульсів напруги в з'єднувальних колах бортового обладнання. Залежно від конструкції, матеріалу обшивки літального апарата (ЛА), типу та місця розташування інформаційних ліній бортового обладнання величина наведених напруг може змінюватися від часток до декількох кіловольт [1]. Зростання насиченості ЛА електронними пристроями та широке використання композитних матеріалів у конструкції ЛА обумовлюють збільшення ймовірності та небезпеки виходу з ладу або неправильного функціонування бортового обладнання при його взаємодії з електромагнітним полем блискавки.

При проведенні дорогих і тривалих високовольтних натурних випробувань ЛА навіть незначні зміни або модифікації, що вносяться в конструкцію ЛА, бортових кіл або радіоелектронних систем, вимагають повторних випробувань літака в цілому. Тому доцільно створити математичну модель процесу електромагнітної взаємодії блискавки з ЛА, щоб потім мати можливість замінити окремі етапи випробувань числовими розрахунками.

Залежно від механізму наведення перенапруг виділяють три основні складові імпульсів наводок: апертурну, обумовлену наявністю отворів і радіопрозорих елементів в обшивці ЛА, дифузійно-магнітну внаслідок прямого проникнення електромагнітного поля крізь ділянки корпусу, що зроблені з композитних матеріалів, і резистивну, обумовлену скінченною провідністю корпусу ЛА [2]. Деякі ділянки обшивки ЛА, наприклад, носовий обтічник, обтічник радіолокатора, мотогондоли двигунів, мають форму, подібну до сферичної. Якщо ці елементи корпусу ЛА апроксимувати сферичними поверхнями, то провідна сферична оболонка з деякою ненульовою товщиною буде геометричною моделлю процесу розряду блискавки (рис.1). Для такого представлення розглянемо лише одну з трьох складових – резистивну.

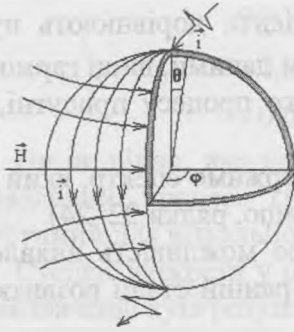

Рис.1. Геометрична модель розряду блискавки

Резистивна складова визначається спадом напруги при протіканні струму блискавки по внутрішній поверхні корпусу ЛА

$$U = \int_0^l \vec{E}_{BH} \cdot d\vec{l},$$

де l – довжина лінії проходження струму; $\vec{E}_{BH}$ – напруженість поля на внутрішній поверхні обшивки.

Якщо знехтувати поверхневим ефектом в обшивці, то напруженість електричного поля на внутрішній поверхні дорівнює [3]

$$\vec{E}_{BH}(t) = \frac{1}{2} R_0 I_m(t),$$

де R_0 – опір матеріалу обшивки постійному струму; $I_m(t)$ – імпульс струму блискавки, що має таку біекспоненціальну форму

$$i(t) = I_m(e^{-\alpha t} - e^{-\beta t}), \quad (1)$$

де $I = 10^5$ А, $\alpha = 1,5 \cdot 10^4$ с⁻¹, $\beta = 2,5 \cdot 10^6$ с⁻¹.

У подальшому будемо використовувати тільки першу компоненту $e^{-\alpha t}$. Розв'язок для повного імпульсу струму буде лінійною комбінацією обох компонент.

Універсальною математичною моделлю будь-яких електромагнітних процесів є система рівнянь Максвелла

$$\begin{aligned} \vec{B}_t + \text{rot} \vec{E} &= 0; \quad \vec{D}_t - \text{rot} \vec{H} = -\vec{J} - \vec{I}, \\ \text{div} \vec{D} &= \rho; \quad \text{div} \vec{B} = 0, \end{aligned} \quad (2)$$

де $\vec{D}$, $\vec{B}$ – вектори індукції електричного та магнітного полів; $\vec{E}$, $\vec{H}$ – вектори напруженості електричного та магнітного полів; $\vec{J}$ – тримірний вектор сторонніх струмів, що збуджують електромагнітне поле; $\vec{I}$ – тримірний вектор струмів провідності, що породжуються сторонніми струмами; ρ – об'ємна густина заряду.

З урахуванням матеріальних рівнянь поля

$$\vec{I} = \gamma \vec{E}; \quad \vec{D} = \epsilon \vec{E}; \quad \vec{B} = \mu \vec{H},$$

де γ – провідність середовища; ϵ і μ – відносні діелектрична та магнітна проникності речовини, запишемо рівняння (2) у такому вигляді:

$$\text{rot} \vec{H} = \gamma \vec{E} + \epsilon \vec{D}_t, \quad \text{rot} \vec{E} = -\mu \vec{H}_t. \quad (3)$$

Візьмемо rot від обох частин першого рівняння (3) та врахуємо останнє

$$\text{rot} \text{rot} \vec{H} + \gamma \mu \vec{H}_t = \epsilon \text{rot} \vec{D}_t.$$

Знехтуємо $\vec{D}_t$, оскільки для діапазону часу, характерного для імпульсу блискавки, у більшості скупчених об'єктів, зокрема ЛА, припустимо нехтувати хвильовими процесами, тоді

$$\text{rot} \text{rot} \vec{H} + \gamma \mu \vec{H}_t = 0. \quad (4)$$

Оскільки область, що розглядається (рис.1), складається з трьох різних середовищ (повітря – провідна оболонка – повітря), то застосування рівнянь Максвелла в диференціальній формі можливе лише при наявності умов спряження або граничних умов. Стрибок $[H_\tau] = [E_\tau]$ при відсутності поверхневих зарядів на поверхні провідної сфери повинен дорівнювати нулю – перша умова спряження. З рівняння (4) отримаємо другу умову спряження, а саме $[\text{rot}_\tau H] = 0$.

, (.1), = 0,

$h = h(r, Q, t);$

(5)

(6)

$$h = T(\theta)R(r)e^{j\omega t},$$

$$j\omega\gamma\mu r^2 - \frac{(r^2 R_r)_r}{R} = \frac{(T_\theta \sin\theta)_\theta}{T \sin\theta} - \frac{1}{\sin^2\theta} = -n(n+1), \quad n = 0, 1, 2, 3, \dots$$

(0)

cos0 =

$$(1-x^2)T_{xx} - 2xT_x + \left(n(n+1) - \frac{1}{1-x^2}\right)T = 0,$$

,(1)

$$T(\theta) = a_1 P_n^{(1)}(\cos\theta) + a_2 Q_n^{(1)}(\cos\theta),$$

2 -

(,)

$$j\omega\gamma\mu r^2 - \frac{1}{R}(2rR_r + r^2 R_{rr}) + n(n+1) = 0.$$

(7)

$$R = \frac{y}{\sqrt{r}}$$

$$\frac{y_{rr}}{\sqrt{r}} + \frac{y_r}{r\sqrt{r}} - \left(j\omega\gamma\mu + \frac{\left(n + \frac{1}{2}\right)^2}{r^2} \right) y = 0,$$

отримаємо
$$y_{rr}(\sigma r) + \frac{y_r(\sigma r)}{\sigma r} + \left(1 - \frac{k^2}{\sigma^2 r^2}\right) = 0, \text{ де } \sigma = \sqrt{-j\omega\gamma\mu}.$$

Розв'язок рівняння (7) в оболонці буде таким

$$R = \frac{c_1}{\sqrt{r}} J_k(\sigma r) + \frac{c_2}{\sqrt{r}} N_k(\sigma r), \quad (8)$$

де $J_k(\sigma r)$ і $N_k(\sigma r)$ – функції Бесселя першого та другого роду відповідно; $k = \left|n + \frac{1}{2}\right|$.

Для повітря ($\gamma = 0$) розв'язок рівняння (7) буде таким:

$$R = b_1 r^l \left(R_r = \frac{l}{r} R\right) - \text{всередині}; \quad R = b_2 r^n \left(R_r = \frac{n}{r} R\right) - \text{ззовні}, \quad (9)$$

де b_1, b_2 – сталі інтегрування, що визначають характер сторонніх струмів, $l(l+1) = n(n+1)$, причому $n < 0, l > 0$.

З урахуванням виразу (5) запишемо умови спряження для одержаних розв'язків (8) і (9)

$$\begin{cases} \frac{c_1}{\sqrt{a}} J_k(\sigma a) + \frac{c_2}{\sqrt{a}} N_k(\sigma a) = b_1 a^l; \\ \frac{c_1}{\sqrt{A}} J_k(\sigma A) + \frac{c_2}{\sqrt{A}} N_k(\sigma A) = b_2 A^n, \end{cases}$$

де a, A – внутрішній і зовнішній радіуси сфери відповідно.

$$\begin{cases} \frac{c_1}{\sqrt{a}} J_k^\circ(\sigma a) - \frac{c_1}{2a\sqrt{a}} J_k(\sigma a) + \frac{c_2}{\sqrt{a}} N_k^\circ(\sigma a) - \frac{c_2}{2a\sqrt{a}} N_k(\sigma a) = \frac{l}{a} \left(\frac{c_1}{\sqrt{a}} J_k(\sigma a) + \frac{c_2}{\sqrt{a}} N_k(\sigma a) \right), \\ \frac{c_2}{\sqrt{A}} J_k^\circ(\sigma A) - \frac{c_2}{2A\sqrt{A}} J_k(\sigma A) + \frac{c_1}{\sqrt{A}} N_k^\circ(\sigma A) - \frac{c_1}{2A\sqrt{A}} N_k(\sigma A) = \frac{n}{A} \left(\frac{c_1}{\sqrt{A}} J_k(\sigma A) + \frac{c_2}{\sqrt{A}} N_k(\sigma A) \right). \end{cases} \quad (10)$$

Виконавши перетворення, запишемо систему (10) в матричній формі:

$$\begin{pmatrix} c_1 \\ c_2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \frac{k(1-\sigma)}{\sigma A} J_k(\sigma A) - J_{k+1}(\sigma A) & \frac{k(1-\sigma)}{\sigma A} N_k(\sigma A) - N_{k+1}(\sigma A) \\ \frac{k(1-\sigma)}{\sigma a} J_k(\sigma a) - J_{k+1}(\sigma a) & \frac{k(1-\sigma)}{\sigma a} N_k(\sigma a) - N_{k+1}(\sigma a) \end{pmatrix} = 0, \quad (11)$$

де визначник

$$\begin{aligned} & \left(\frac{k(1-\sigma)}{\sigma A} J_k(\sigma A) - J_{k+1}(\sigma A) \right) \left(\frac{k(1-\sigma)}{\sigma a} N_k(\sigma a) - N_{k+1}(\sigma a) \right) - \\ & - \left(\frac{k(1-\sigma)}{\sigma a} J_k(\sigma a) - J_{k+1}(\sigma a) \right) \left(\frac{k(1-\sigma)}{\sigma A} N_k(\sigma A) - N_{k+1}(\sigma A) \right) = 0 \end{aligned} \quad (12)$$

служить для визначення невідомого порядку функцій Бесселя k . Коефіцієнт σ може змінюватися в межах від 100 (для авіаційного матеріалу ВТ-6) до 10 000 (для матеріалу Д19), тому в будь-якому разі аргументи σa і σA будуть достатньо великі. Використавши формули Ватсона [4], знайдемо розв'язок рівняння (12) при заданому значенні товщини оболонки (рис.2).

Вибір порядку функцій у кожному конкретному випадку буде залежати від початкових параметрів струму блискавки. При знайдених порядках k система (11) перетворюється в рівняння, з якого можна отримати співвідношення між c_1 і c_2 :

$$c_1 = -\lambda c_2, \text{ де } \lambda = \frac{\frac{k(1-\sigma)}{\sigma A} J_k(\sigma A) - J_{k+1}(\sigma A)}{\frac{k(1-\sigma)}{\sigma A} N_k(\sigma A) - N_{k+1}(\sigma A)}$$

Розв'язок для $R(r)$ в оболонці з точністю до сталої буде мати вигляд:

$$R(r) = \frac{c_1}{\sqrt{r}} (J_k(\sigma r) - \lambda N_k(\sigma r)).$$

Напруженість електричного поля визначається як

$$\vec{E} = \frac{1}{\gamma} \text{rot} \vec{H},$$

$$\text{де } \text{rot} \vec{H} = \left\{ \frac{(h \sin \theta)}{r \sin \theta} \theta, -\frac{(rh)}{r} r, 0 \right\}.$$

Знайдемо закон змінення амплітуди $\vec{E}$ за радіальною складовою в оболонці

$$E(r) = \frac{1}{\gamma r} (R(r) T_\theta(\theta) + R(r) T(\theta) \text{ctg} \theta) e^{-\alpha r},$$

при цьому

$$E(r) = \frac{1}{\gamma r} W R(r) e^{-\alpha r}, \quad (13)$$

де W – константа, що залежить тільки від кута θ .

Розрахунок напруженості електричного поля за формулою (13) наведений на рис. 3.

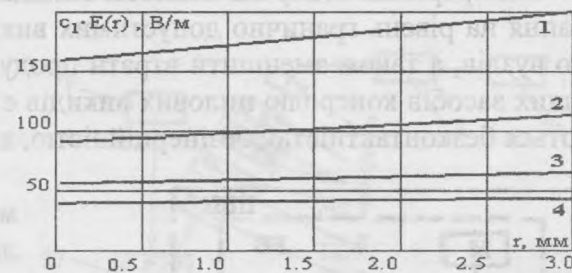
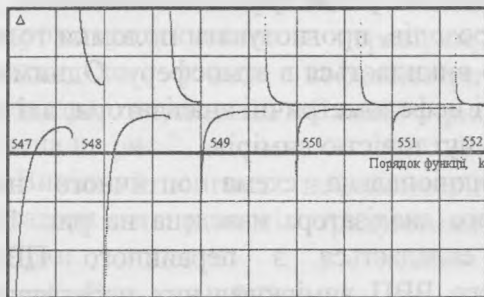

Рис. 2. Розв'язок рівняння (12) при товщині дюралюмінієвої оболонки 3 мм і провідності матеріалу $\gamma = 6,25 \cdot 10^5$ См/м ($k_1 = 547,277$, $k_2 = 548,096$, $k_3 = 549,021$, $k_4 = 550,003$)

Рис. 3. Змінення напруженості електричного поля $E(r)$ в дюралюмінієвій оболонці: 1, 2, 3, 4 відповідають порядкам функцій Бесселя k_1, k_2, k_3, k_4

Запропонований метод визначення резистивної складової перенапруг при розряді блискавки в сферичну провідну оболонку дозволяє враховувати кривизну провідної поверхні. Аналітичний вираз для вектора напруженості електричного поля отриманий за умови припущення присутності в повітряному просторі каналу блискавки, який імітується сторонніми струмами. При розв'язанні рівнянь Максвелла з урахуванням прийнятих припущень методом інтегральних рівнянь на імпедансних поверхнях з одержанням граничних умов було встановлено, що амплітуда перенапруг за рахунок поверхневого ефекту знижується в середньому на 16 %.

Список літератури

1. Юман М.А. Естественная и искусственно инициированная молнии и стандарты на молниезащиту // ТИИЭР. – 1988. – Т. 76. – № 12. – С. 5-26.
2. Perala R.A., Rudolph T., Eriksen F. Electromagnetic interaction of lightning with aircraft // IEEE Trans. Electromagnetic Compatibility. – 1982. – Vol.24 – № 2. – P. 173-201.
3. Бабинов М.Б., Базелян Э.М. Перенапряжение во внутренних цепях объекта при распространении тока молнии по его обшивке // Электричество. – 1983 – №6. – С. 44-46.
4. Янке Е., Эмде Ф., Лёш Ф. Специальные функции. – М.: Наука, 1977.

Стаття надійшла до редакції 05.09.01.